

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Berg, Päivi; Kokkonen, Marja

Title: ”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan”
: sateenkaarinuoret, koululiikunta ja liikuntaharrastukset

Year: 2020

Version: Published version

Copyright: © 2020 Kasvatus & Aika

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Berg, P., & Kokkonen, M. (2020). ”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan” : sateenkaarinuoret, koululiikunta ja liikuntaharrastukset. *Kasvatus ja aika*, 14(3), 43-59. <https://doi.org/10.33350/ka.87202>

”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan”

ARTIKKELI

<https://doi.org/10.33350/ka.87202>

”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan” – Sateenkaarinuoret, koululiikunta ja liikuntaharrastukset

Päivi Berg & Marja Kokkonen

Tarkastelemme sateenkaarinuorten kokemuksia syrjinnästä koululiikunnassa ja liikuntaharrastuksissa, heidän näkemyksiään koululiikunnan ja liikuntaharrastusten käytännöistä sekä heidän esittämiään keinoja koululiikunnan ja liikuntaharrastusten yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon edistämiseksi. Aineistona käytämme kymmenen 13–17-vuotiaan sukupuoli- ja/tai seksuaalivähemmistöön kuuluvan nuoren haastatteluita. Analyysitapamme on outouuttava luenta. Tarkastelemme koululiikunnan ja liikuntaharrastusten itsestään selvinä pidettyjä käytäntöjä sekä sateenkaarinuorten näissä konteksteissa kokemaa ja havaitsemaa oudoksuntaa. Jotkut nuoret eivät olleet kokeneet syrjintää koululiikunnassa ja liikuntaharrastuksissa, joidenkin kokemukset vaihtelivat ulossulkemisesta fyysiseen väkivaltaan. Ongelmatilanteet jakautuivat rakenteellisella tasolla liikuntatuntien ja -harrastusten sukupuolittavaan kieleen ja käytäntöihin, yksilötasolla näiden tilanteiden aiheuttamaan epämu-kavuuteen. Nuorten saadessa itse päättää, missä ryhmässä tai roolissa he liikuntatunteilla tai -harrastuksissa toimivat, oli osallistuminen haasteettomampaa. Nuorten mielestä yhdenvertaisuutta ja tasa-arvoa edistävät sukupuolittavan ilmaisun ja käytäntöjen välttäminen, sekaryhmät sekä syrjintään puuttuminen.

Johdanto

Vuonna 1973 julkaistu tutkimus *Nuorison asenteista vähemmistöihin* (Aalto & Saarinen 1973) selvitti suomalaisten lukiolaisten asenteita erilaisiin sukupuoli- ja avioliittomoraalin vähemmistöiksi nimettyihin ihmisryhmiin. Lukiolaiset suhtautuivat tuolloin kielteisimmin ”homoseksuaaleihin” ja ”irtolaisnaisiin”. Siinä missä avioliittonormien rikkojia pidettiin ”lähes tavallisina ihmisinä”, ”seksuaalinormeista poikkeavia laivatyttyjä, irtolaisnaisia ja homoseksuaaleja torjuttiin voimakkaasti”. (Aalto & Saarinen 1973, 48, 56.) Vähemmistö-

ryhmistä kaikkein torjutuimpia olivat homoseksuaalit: yli 40 prosenttia vastaajista ei halunnut olla heidän kanssaan missään tekemisissä (Aalto & Saarinen 1973, 68). Sukupuolivähemmistöistä kyseisessä tutkimuksessa ei puhuta.

Nykyään sukupuolivähemmistöihin sisällytetään inter-, trans- ja muunsukupuoliset ihmiset, joiden biologinen, sosiaalinen tai psyykinen sukupuoli eivät vastaa toisiaan (Alanko 2014; Kokkonen 2012; 2015). Seksuaalivähemmistöihin kuuluva voi kokea olevansa esimerkiksi lesbo, homo, biseksuaali, aseksuaalinen, panseksuaali tai queer (Kokkonen 2015). Sukupuolen ja seksuaalisen suuntautumisen moninaisuuteen viitataan Suomessa sateenkaarevuudella (Seta ry. 2019; Taavetti 2018) ja etenkin kansainvälisesti muotoillulla ilmaisulla LGBTQI+ (lesbian, gay, bisexual, trans*, queer, intersexual sekä kaikki muut mahdolliset sukupuolen ja seksuaalisuuden muodot).

Hyväksyvä asennoituminen sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöihin on 2000-luvulla ollut pohjoismaissa eurooppalaisittain kärkipäässä (Kjaran & Lehtonen 2018, 1035). Suomalaiset arvioivat kuitenkin seksuaalisen suuntautumisen sekä sukupuoli-identiteetin perusteella tapahtuvan syrjinnän EU-jäsenmaiden keskiarvoon verrattuna keskimääräistä yleisemmäksi maassamme (Syrjintä Suomessa 2014, 5). Melkein 50 vuotta on kulunut Aallon ja Saarisen (1973) tutkimuksesta, mutta aihe – nuorten suhtautuminen vähemmistöihin – on edelleen ajankohtainen.

Ei-heteroseksuaaliset 8.–9.-luokkalaiset sekä lukiolaiset kokevat hetero-oppilaita useammin koulutovereidensa kiusaavan (Kurki-Kangas ym. 2019), ja lukiolaiset transnuoret kokevat cisnuoria¹ enemmän yksinäisyyttä ja kiusaamista koulussa ja vapaa-ajallaan (Ruuska 2019). Toisen asteen oppilaitoksissa opiskelevista sateenkaarinuoristakin 36 prosenttia on raportoinut tulleen jossain vaiheessa koulu-uraansa kiusatuksi sateenkaarevuutensa vuoksi (Huotari ym. 2011). Kiusaajat olivat yleensä toisia oppilaita, mutta myös kouluhenkilökunnan koettiin kiusaavan tai hiljaisesti hyväksyvän kiusaamisen.

Ei-heteroseksuaaliset ja transnuoret kokevat syrjintää koululiikunnassa (Lehtonen 2003, 2018; Kokkonen 2012, 2015; Taavetti 2015). LGBTQI+-nuoret ovat myös raportoineet sanallista ja fyysistä häirintää enemmän koululiikunnassa kuin muissa liikuntaympäristöissä (Symons ym. 2014). Liikuntatunneilla ongelmalliseksi ja ahdistavaksi on koettu esimerkiksi kouluväkivalta, sukupuolinormatiivinen kohtelu (Devis-Devis ym. 2018; Lehtonen 2018, 130) sekä suihku-, pukuhuone- ja wc-tilat ja liikuntasalit (Huotari ym. 2011, 68; Taavetti 2015, 82; Kosciw ym. 2018; Devis-Devis ym. 2018), joissa sateenkaarinuoria saataan vältellä ja he itse saattavat pelätä seksuaalisen suuntautumisensa paljastumista sekä kokea olonsa turvattomaksi tai epämurkavaksi (Lehtonen 2003, 224–225; Lehtonen 2018; Kosciw ym. 2018). Liikunnanopettajan syrjivän käyttäytymisen, kuten halveksuvien katseiden tai loukkaavien, seksuaalissävyytteisten vitsien, takia osa sateenkaarinuorista on jäänyt luvatta tai jonkun muun syyn varjolla pois liikuntatunneilta ja pelännyt liikuntatunneille menemistä (Kokkonen 2012, 36, 41).

Jo vuosikymmeniä eri maissa tehdyt tutkimukset ovat kuvanneet koululiikunnan ja urheilun kentiksi, joilla sukupuolittuneita valtasuhteita uusinnetaan (Scraton 1986; Talbot 1993; Brown & Evans 2004; Larsson ym. 2009; Berg 2010; Herrala 2015; Berg & Kokkonen 2016). Koululiikunnan heteroseksismiin ja homofobiaan (Morrow & Gill 2003; Ayvazo & Sutherland 2009; Gill ym. 2010; Piedra ym. 2016) sekä sateenkaariväen ulossulkemiseen (Hargie ym. 2017; Devis-Devis ym. 2018) puututaan hyvin vähän (Morrow & Gill 2003; Gill ym. 2010; Piedra ym. 2016). ”Homottelua” käytetään koululiikunnassa ja liikuntahar-

---

1 Koettu sukupuoli vastaa syntymässä määriteltyä.

rastuksissa etenkin homojen ja lesbojen syrjäntäkeinona. Homofobisen sanallisen kiusaamisen on osoitettu ennustavan runsaampaa koettua masennusta, ahdistusta ja stressiä kuin fyysisen kiusaamisen (Symons ym. 2014). Luokka- ja harrastustovereiden syrjivä kohtelu myös pahentaa trans- ja muunsukupuolisten nuorten ristiriitaista suhdetta omaan ruumiiseensa (Hargie ym. 2017).

Kansainvälisesti sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöihin kuuluvien lasten ja nuorten liikuntaharrastus- ja urheilututkimus on ollut erittäin vähäistä (Kavoura & Kokkonen 2020). Kotimainen tutkimus osoittaa etenkin muunsukupuolisten nuorten kokevan liikuntaharrastuksissaan syrjintää: lähes 70 prosenttia heistä kertoo kokeneensa usein tai joskus epäasiallista kohtelua liikuntaharrastuksessa. Seksuaalivähemmistöihin kuuluvista nuorista selvästi yli puolet kertoi usein tai joskus kokemastaan epäasiallisesta kohtelusta. (Hakanen ym. 2019, 49.) Koetun rakenteellisen syrjinnän keskeiseksi muodoksi on tunnistettu sukupuoli- ja sukupuoli-tilat, jotka pakottavat etenkin transsukupuoliset välttämään niitä liikuntaharrastuksissaan. (Kokkonen 2012, 36; Taavetti 2015, 100). Sateenkaarinuoret ovat arvioineet urheilun asenteet sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjä kohtaan pääosin kielteisiksi. Osa taas ei osaa arvioida asiaa – mahdollisesti siksi, että he eivät ole osallistuneet liikuntaharrastuksiin. (Alanko 2014, 34; Taavetti 2015, 101.)

Aiemmassa tutkimuksessa korostuvat koululiikunnassa ja liikuntaharrastuksissa koettu syrjintä ja tästä seurannut oireilu, ongelmalliset tilat ja näin ollen sateenkaarinuorten osallistumisen esteet. Lisäksi on tarkasteltu nuorten asenteita yleisesti eri vähemmistöryhmiä kohtaan, jolloin sateenkaarinuoret ovat olleet yksi näistä vähemmistöistä. Tiedossamme ei ole tutkimuksia sateenkaarinuorten näkemyksistä siitä, miten yhdenvertaisuutta voitaisiin edistää liikunnanopetuksessa tai liikuntaharrastuksissa.

Tarkastelemme artikkelissa sateenkaarinuorten syrjäntäkokemuksia koululiikunnassa ja liikuntaharrastuksissa, heidän näkemyksiään koululiikunnan ja liikuntaharrastusten käytännöistä sekä heidän esittämiään keinoja koululiikunnan ja liikuntaharrastusten yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon edistämiseksi. Artikkelimme kiinnittyy 2010-luvulla Suomessa virinneeseen monitieteiseen tutkimuskeskusteluun, jossa on tunnistettu ja tehty näkyväksi liikunnan ja urheilun käytännöissä ja rakenteissa ilmenevää epätasa-arvoa sekä yhdenvertaisuus- ja tasa-arvopyrkimyksiä. Tutkimuksemme paikkaa tiedontarvetta sateenkaarinuorten liikuntakokemuksista ja -käsityksistä Suomessa sekä tarjoaa uusia näkökulmia sosiaali- ja käyttäytymistieteelliseen keskusteluun sukupuolittuneista käytänteistä koululiikunnassa ja nuorten liikuntaharrastuksissa.

Aineisto ja analyysi

Jyväskylän yliopiston liikuntatieteellisen tiedekunnan ja opetus- ja kulttuuriministeriön vuosina 2018–2021 rahoittamassa ”Yhdenvertaisuuden edistäminen ja syrjinnän torjuminen urheilussa ja koululiikunnassa: sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen näkökulma (PREACT)” -tutkimushankkeessa keräämämme tutkimusaineisto koostuu eri puolelta Suomea olevan kymmenen sateenkaarinuoren haastattelusta. Iältään 13–17-vuotiaista (ka. 15,7 vuotta) haastateltavistamme kuusi opiskelee lukiossa ja neljä yläkoulussa. Seksuaaliselta suuntautumiseltaan nuoret ovat ei-heteroseksuaalisia, osa transnuoria ja osa cisnuoria. Kaikki haastateltavat ovat osallistuneet koulun liikunnanopetukseen. Pääosa heistä harrastaa tai on harrastanut liikuntaa ohjatusti tai liikuntaseurassa. Muutaman liikuntaharrastus on omatoimista. Kaikki sateenkaarinuoret eivät osallistu koululiikuntaan tai harrasta liikuntaa (Alanko 2014, 28; Lehtonen 2018, 130), mutta koska olimme nimenomaisesti kiinnostuneita

ta sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöihin kuuluvien koululiikunta- ja liikuntaharrastuskokemuksista, tutkimukseemme valikoitui nuoria, joilla näitä kokemuksia on.

Haastattelutavoitettiin sähköpostilistojen kautta sekä tutkijoiden pyynnöillä välittää haastattelukutsua sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöille suunnatuissa palveluissa ja järjestöissä. Yhteyttä ottivat nuoret tai heidän vanhempansa, jotka välittivät nuoren yhteystiedot. Hankkeella oli Jyväskylän yliopiston eettisen toimikunnan puolto. Tietosuojaa koskevan vaikutustenarvioinnin toimitimme yliopiston tietosuojavastaavalle. Haastattelukriteerinä oli nuoren sekä hänen huoltajansa antama kirjallinen haastattelusuostumus. Haastattelujen alussa kävimme läpi haastateltaville ja heidän huoltajilleen etukäteen toimittamamme tutkimustiedotteesta ja -sopimuksen² sekä tutkimuksen mahdolliset hyödyt (mahdollisuus keskustella liikuntatunneista ja -harrastuksista, kunnioittavasti kuulluksi tuleminen kokemus, voimaantuminen) ja haitat (syrjintäkokemusten ja -havaintojen muistelemisesta mahdollisesti aiheutuva lyhytaikainen epämukavuus). Tarjosimme nuorille mahdollisuuden puhua haastattelun jälkeen Marja Kokkosen kanssa, joka on Valviran laillistama psykologi ja Suomen Psykologiliiton sertifioima liikunta- ja urheilupsykologi. Korostimme nuorten oikeutta olla vastaamatta epämukaviin kysymyksiin ja mahdollisuutta saada luettavakseen äänitetyn haastattelun litterointi. Myös muistutimme haastateltaviemme pysyvän tutkimusjulkaisuis-
sa tunnistamattomina.

Hankkeen nimessä, haastattelukutsussa ja haastatteluissa puhuimme sukupuoli- ja/tai seksuaalivähemmistöistä. Tutkimuksen edetessä halusimme kuitenkin varmistaa, ettemme tuottaisi uudelleen heteroutta ja kaksinaapaista sukupuolikäsitystä normina. Kysyimme jälkikäteen haastattelemltamme nuorilta, miten he toivoisivat itseään julkaisussamme kutsutavan. Yhdeksän nuorta vastasi sähköpostiimme. Kaikki mainitsemamme ilmaisut saivat kannatusta. Tiedostamme, etteivät ei-heteroseksuaaliset ja trans*ihmiset muodosta yhtenäistä ryhmää (esim. Lehtonen 2018). Koska haastateltuja nuoria on kymmenen ja haluamme taata heidän tunnistamattomuutensa, aineisto ei mahdollista näkemysten ja kokemusten vertailua näiltä osin, eivätkä aineistolainaukset sisällä esimerkiksi yksittäisen tutkittavan ikää tai harrastuksen yksityiskohtia³. **Anonymiteetin takaamiseksi viittaamme haastateltaviin haastattelun järjestysnumerolla ja olemme muuttaneet murreilmaisuja yleiskielisiksi.**

Tutkimuseettisistä syistä alaikäisten tutkimus edellyttää tavallisesti huoltajan suostumusta. Lapsuus- ja nuorisotutkimuksessa on kuitenkin aihepiirejä, kuten vanhempien lap-

2 Tiedotteessa kerrottiin tutkimuksen tausta, tarkoitus ja toteutus, tutkittavien henkilötietojen suojaaminen, säilytys ja arkistointi, hankkeessa työskentelevien yhteystiedot, osallistumisen vapaaehtoisuus sekä tutkimuksen mahdolliset hyödyt ja haitat tutkittaville. Haastatteluaineistoja sekä rekisteriä säilytetään kymmenen vuotta tutkimuksen päättymisestä: äänitiedostoja yliopiston palvelimella tutkijoiden käyttäjätunnusten ja salasanojen takana, litterointeja lukitussa kaapissa lukittavassa työhuoneessa ja rekisteriä anonymisoituna liikuntatieteellisen tiedekunnan arkistossa. Yhteystiedot hävitetään tutkimushankkeen päätyttyä. Tunnistamista edesauttavat tiedot on poistettu tai anonymisoitu aineiston käsittelyvaiheessa. Kerätyt tiedot käsittelevät vain kyseisen hankkeen nimetyt tutkijat. Tutkimussopimuksella nuori vahvisti, että hän on saanut riittävästi tietoa tutkimuksesta, hänellä on oikeus keskeyttää osallistumisensa tai peruuttaa suostumuksensa ja että hän on tutustunut rekisteröidyn oikeuksiin ja rajoituksiin. Lisäksi nuori antoi suostumuksensa erityisiin henkilötietoryhmiin kuuluvien tietojen käsittelyyn (terveys/hyvinvointi, seksuaalista käyttäytymistä tai suuntautumista koskevat tiedot).

3 Julkaistavaksi hyväksytyt käsikirjoitukset lähetettiin myös nuorille aineisto-otteiden hyväksymistä varten.

siinsa kohdistama väkivalta, joissa haastattelusuostumuksen pyytäminen huoltajalta olisi vastoin lapsen etua (ks. Mäkelä 2010; Pekkarinen 2018). Edellyttämämme huoltajan suostumus merkitsee, että nuori oli jo käsitelty sukupuoleensa ja/tai seksuaalisuuteensa liittyviä asioita vähintään yhden huoltajansa – useampi monien muidenkin – kanssa. Samanaikaisesti rajasimme tutkimuksemme ulkopuolelle ne meihin yhteyttä ottaneet nuoret, jotka eivät olleet vanhemmilleen ”ulkona”.

Teimme vajaan puolesta tunnista reiluun tuntiin kestäneet yksilohaastattelut nuorten kodeissa, kirjastojen kokoustiloissa tai yliopiston työhuoneessa. Taustatietoina kysyimme ikää, luokka-astetta, harrastuksia, perheenjäseniä sekä koettua sukupuolta ja seksuaalista suuntautumista. Varsinaiset teemat olivat koululiikunta- ja liikuntaharrastuskokemukset, liikuntatunneilla ja liikuntaharrastuksissa koettu ja havaittu syrjintä sekä voimavarat, jotka tarkoittavat tässä etenkin keinoja tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden lisäämiseksi koululiikunnassa ja liikuntaharrastuksissa. Litteroituna (Calibri 11pt, riviväli 1) haastatteluaineistoa oli 156 sivua.

Koodasimme aineistosta kohdat, jotka käsitelivät liikuntatunneilla koettua ja havaittua syrjintää, ongelmalliseksi koettuja koululiikunnan ja liikuntaharrastusten käytäntöjä sekä keinoja, joilla koululiikunnan ja liikuntaharrastusten tasa-arvoa ja yhdenvertaisuutta voitaisiin parantaa etenkin sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen kannalta. Jatkoimme analyysia jäljittämällä tasa-arvon, yhdenvertaisuuden, sukupuolen moninaisuuden ja sukupuolitietoisuuden paikkoja koululiikunnan ja liikuntaharrastusten käytännöissä.

Analyysitapamme on outottava luenta. Viittaamme tällä pitkälti samaan kuin feministisen kirjallisuudentutkimuksen piirissä kehitetyissä vastakarvaan lukemissa (Fetterley 1978) ja feministisessä lähiluvussa (Mills 1995), joiden avulla lukija kyseenalaistaa valtakulttuurin oikeuden määrittää merkityksiä. Näitä luentatapoja yhdistäväksi ymmärrämme heteronormatiivisten diskurssien sekä niitä tuottavien rakenteiden tarkastelun – toisin lukemisen. Esimerkiksi Sedgwickin (1990) mukaan tietoteorian sisään rakentunut seksuaalisuuden epäsymmetria ilmenee heteronormatiivisuutena. Pyrimme outouttamalla yhtäältä näkemään arkiset ja itsestään selviksi käsitetyt käytännöt vieraina (Delamont & Atkinson 1995; Vänskä 2011, 459), toisaalta tarkastelemaan kriittisesti nuorten arjessaan kohtaamaa oudoksuntaa. Neuvotteluissa sukupuolittuneista valtasuhteista ja yksilön vastareaktioista on kuitenkin muutoksen mahdollisuus (Berg 2007; Larsson ym. 2009). Olemme hankkeen edetessä myös tutkijoina outottaneet sukupuoli- ja seksuaalivähemmistö -termit ja päättäneet puhua artikkelissa sateenkaari- ja LGBTIQ+ -nuorista. Seuraavaksi esittelemiämme tuloksia havainnollistavat aineisto-otteet olemme valinneet sen perusteella, että ne ovat tyypillisiä ja kiteyttävät useamman nuoren näkemyksiä.

Sateenkaarinuorten kokemus ja havaitsema syrjintä liikuntatunneilla ja liikuntaharrastuksissa

Johdannossa esiteltyjen Aallon ja Saarisen (1973) tutkimustulosten voi – vähemmistöryhmien nimeämisen politiikan muutoksen lisäksi – katsoa kertovan osaltaan nuorten vuosikymmenten saatossa muuttuneista asenteista sateenkaariväestöä kohtaan. Se, että naisten ja miesten homoseksuaaliset teot oli kriminalisoitu Suomessa vuosina 1894–1970, heijastui epäilemättä vielä Aallon ja Saarisen (1973) tutkimien lukiolaisnuorten asenteisiin. Syrjintä seksuaalisen suuntautumisen perusteella kriminalisoitiin Suomessa vasta vuonna 1995, ja syrjintä sukupuoli-identiteetin perusteella vuonna 2004 (Mustola 2007). Laki transseksuaalin sukupuolen vahvistamisesta (563/2002) tuli voimaan vuotta aiemmin.

Viimeaikainen sateenkaariväen asemaa koskeva yhteiskunnallinen kehitys näkyy Suomessa esimerkiksi tasa-arvolain (Laki naisten ja miesten välisestä tasa-arvosta 8.8.1986/609) ja yhdenvertaisuuslain (1325/2014) vuonna 2014 tehdyissä päivityksissä. Tasa-arvo tarkoittaa lainsäädännössä kaikkien samanarvoisuutta yksilöinä ja yhteiskunnan jäseninä riippumatta sukupuolesta ja sukupuoli-identiteetistä (Laki naisten ja miesten... 8.8.1986/609, 7§). Yhdenvertaisuus taas koskee ihmisten samanarvoisuutta yksilöinä lain edessä riippumatta esimerkiksi iästä, kansalaisuudesta, kielestä, uskonnosta tai seksuaalisesta suuntautumisesta (Yhdenvertaisuuslaki 1325/2014, 8 §). Tasa-arvo ja yhdenvertaisuus ovat myös uusimman liikuntalain tavoitteiden toteuttamisen lähtökohtia (Liikuntalaki 390/2015, 2 §). Ne ovat niin ikään esillä perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden (Opetushallitus 2014) opetuksen järjestämistä koskevilla velvoitteilla, arvoperusteilla, perusopetuksen tehtävissä, toimintakulttuuria ohjaavissa periaatteissa sekä oppiainekohtaisissa ohjeissa. Vuosiluokkien 1–9 liikunnan opetussuunnitelman ohjeissa todetaan liikunnan avulla edistettävän yhdenvertaisuutta, tasa-arvoa ja yhteisöllisyyttä sekä tuettavan kulttuurista moninaisuutta (Opetushallitus 2014, 148, 273, 433).

Haastattelemiemme nuorten omakohtaiset syrjintäkokemukset koululiikunnassa vaihtelivat. Muutamat eivät olleet kokeneet liikuntatunneillaan syrjintää. Toiset kertoivat muiden oppilaiden heihin kohdistamasta juoruilusta, tuijottamisesta ja ulossulkemisesta – jopa potkimisesta, lyömisestä ja sylkemisestä. Osa nuorista ei ollut yläkoulussa uskaltanut tulla kaapista pelätessään kiusaamista. Muutamat kertoivat useita vuosia ala- ja/tai yläkoulussa kestäneestä kiusaamisesta, josta he eivät välttämättä olleet kertoneet liikunnanopettajille:

Haastateltava 1: [ulkoliikunnassa] siel oli pari [muulla luokalla olevaa] poikaa, jotka dissas mua siitä, et mun nimi on [...]. Heti kun mä tuun siihen [...], jossa vaihetaan luistimet, joku poika on sillee ”ooks sä muija vai jätkä”. Mä oon, et ”miks sua kiinnostaa?” ja se on sillee ”vastaa vaan” ja mä oon ”jätkä” ja se on sillee ”ei oo mitään mahiksii” ja mä ”toi on vähän epäkohtelias-ta” ja se on ”joo joo, sori sori”. [...]

Haastattelija: Oliko siinä sitä opettajaa silloin vai oliko se niin, et se ei kuulu?

Haastateltava 1: Ei se opettaja ollu silloin ja mä en kertonu koskaan [...].

Haastattelemistamme nuorista useampi oli vastaavanlaisesti joutunut toistuvasti oikeuttamaan omaa olemassaoloaan ja itsemääritystään muille oppilaille. Nuoret kertoivat myös liikuntatunneilla havaitsemastaan oppilaiden muihin oppilaisiin kohdistamasta syrjinnästä. Puolet oli havainnut homottelua, mutta ylipäätään he katsoivat syrjittävän ”kaikkii muita paitsi kahteen sukupuolilokeroon mahtuvia heteroita valkoihaisia” (Haastateltava 2). Muihin oppilaisiin kohdistuvan syrjinnän katsottiin pohjautuvan ”erilaisuuteen”, ystävien puutteeseen, liikunnalliseen taitamattomuuteen ja homoseksuaalisuuteen.

Muutamat trans- tai muunsukupuolisista kertoivat liikunnanopettajan unohtavan käyttäen heidän uutta nimeään ja kielenkäytön ja liikuntatuntien lajien olevan sukupuolittuneita. Neljä nuorta totesi, etteivät opettajat odota tyttöjen osaavan joitakin lajeja tai ettei tytöiltä ylipäätään odoteta liikunnassa mitään. Näissä tilanteissa outous ilmeni muiden oppilaiden tai liikunnanopettajan vaikeutena määrittää sateenkaarinuoren sukupuolta hetero- ja cisnormatiivisella tavalla, jolloin heihin kohdistui ennakkoluuloja, kiusaamista ja syrjintää. Näistä tilanteista puhuessaan haastattelemamme nuoret samalla kuitenkin outoutuivat heteronormatiivisuuden.

Liikuntaharrastuksissaan nuoret eivät olleet juuri kokeneet syrjintää. Kolme heistä tosin ei ollut kertonut harrastuksessaan sateenkaarevuudestaan, koska kokivat ulostulon turvatomaksi ja epäilivät sen vaikuttavan siihen, miten valmentajat ja harjoituskaverit heitä kohtelisivat (myös Junkala & Lallukka 2012, 38–39). Eräs nuorista mainitsi syrjintäkokemuksina aiemmissa tutkimuksissakin esiin nousseet liikuntaharrastusten sukupuolitetut pukuhuonekäytännöt. Toinen kertoi, että valmentaja puhutteli häntä edelleen vanhalla nimellä. Osalle nuorista kertominen oli ollut ongelmatonta:

En mä oo menny kailottamaan silleen: ”Hei! Olen transsukupuolinen”. Mä vaan oon siellä. Ja mun mielestä kaikki tietää tai ainakin luulee, että mä oon. [...] ekalla tunnilla menin [liikuntaharrastuksen] opettajalle tunnin lopussa, kun se kutsu mua väärällä nimellä [...], että: ”Hei! Mua kutsutaan [uusi nimi]”. Sitten se sano: ”Ai jaa, okei” ja kirjotti ne sinne ja ei oo ollu ongelmaa sen jälkeen. (Haastateltava 3.)

Osa nuorista pelkää sateenkaarevuudesta kertomisen mahdollisia seurauksia liikuntaharrastuksissa. Pelkona on liikunnanopetuksen yhteydessä käsitelty huoli siitä, etteivät harrastuskaverit ja valmentajat kykenisi outouttamaan mahdollista hetero- ja cis-normatiivisuuttaan. Kuten edellinen esimerkki osoittaa, kertominen ei kuitenkaan välttämättä ole aiheuttanut oudoksuntaa.

Syrjinnän osalta tuloksemme ovat melko yhteneväisiä aiempien tutkimustulosten kanssa koululiikunnan heteronormatiivisuudesta (Morrow & Gill 2003; Ayvazo & Sutherland 2009; Gill ym. 2010; Piedra ym. 2016), sateenkaarinuorten ulossulkemisesta (Hargie ym. 2017; Devís-Devís ym. 2018) sekä koetusta ja havaitusta ”homottelusta” (esim. Symons ym. 2014) ja muusta syrjinnästä (Lehtonen 2003; Huotari ym. 2011; Kokkonen 2012; 2015; Taavetti 2015). Toisaalta sateenkaarevuus on yhteiskunnassa ja täten myös koulu- ja harrastusympäristöissä aiempaa normalisoituneempaa. Lehtonen (2018, 128–129) on todennut, että vaikka yhä useammat sateenkaarinuoret kokevat voivansa olla aiempaa avoimempia esimerkiksi seksuaalisesta suuntautumisestaan koulukavereille tai koulun henkilökunnalle, kaikki eivät edelleenkään koe näin. Myös Yhdysvalloissa 13–21-vuotiaiden LGBTQ-nuorten kyselytutkimus paljasti sukupuolesta ja seksuaalisuudesta keskustelun kaikkein epämukavimmaksi valmentajan tai liikunnanopettajan kanssa (Kosciw ym. 2018, 14, 60).

Koululiikunnan ja liikuntaharrastusten sukupuolittuneet käytännöt ja epämukavuuden kokemukset

Koululiikunta alkoi voimisteluna Suomen oppikouluissa pojille vuoden 1843 koulujärjestyksellä ja tytöille vuonna 1873. Tyttöjen opetuksen alkutaipaletta värittivät käsitys tyttöistä luonnostaan poikia vähemmän liikkuvina ja pelko tyttöjen liikarasituksesta. Poikavoimistelu pyrki voiman kehittämiseen, kun taas tyttövoimistelu korosti ”luontaista suloutta”. (Wuolio & Jääskeläinen 1993, 17–18, 38–39, 41–43.) Koivusalon (1982, 141) mukaan tyttövoimistelun muutokset autonomian ajalla kytkeytyivät suomalaisen naisliikunnan kehitysvaiheisiin. Kauden lopulla rinnalle tulivat urheilu, kansantanssit ja laululeikit sekä josain määrin pallopelit. Hiihto ja yleisurheilu siirtyivät poikien ohjelmasta tytöillekin.

Vuonna 1921 säädetyn oppivelvollisuuden myötä voimistelu hallitsi tyttöjen koululiikuntaa, mutta opetus muokkautui urheilun suuntaan. Kouluissa otettiin käyttöön urheilumerkkisuoritukset ja vuonna 1926 arvosanaan liitettiin voimistelun rinnalle urheilu. 1930-luvulla jalka- ja pesäpallo yleistyivät, talvella hiihrettiin. (Wuolio 1982, 143.) Toiminta oli

mahdollisuuksien mukaan edelleen eriytetty sukupuolen mukaan. Vuosien 1916–2004 komiteamietinnöissä ja opetussuunnitelmadokumenteissa liikunnanopetuksen lajit ovat pysyneet melko samoina –yleisurheilu, voimistelu, hiihto, uinti, suunnistus, palloilu. Tytöt on pääosin kuvattu liikunnassa poikia heikommiksi ja vain tyttöjen liikunnassa on korostettu leikkejä ja leikinomaisuutta. (Berg 2010, 6–43.)

Tämänhetkisen perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa (Opetushallitus 2014, 18, 28) opetus kuvataan lähestymistavaltaan sukupuolitietoiseksi ja sukupuolen moninaisuutta koskevaa tietoa ja ymmärrystä lisääväksi. Sukupuolitietoisuutta ja sukupuolen moninaisuutta ei liikunnan osalta perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa käsitellä. Jääskeläinen ja kumppanit (2015, 18, 68) määrittelevät sukupuolitietoisuuden opettajan tietoiseksi käsitteeksi sukupuolesta ja sukupuolen moninaisuudesta, herkkyydeksi tunnistaa yksilöllisyys jokaisessa oppilaassa ja kyvyksi tunnistaa ja purkaa sukupuolittavia käytäntöjä. Sukupuolen moninaisuus sisältää ”kaikki sukupuolet ja sukupuoli-identiteetit ja sukupuolen ilmentämisen muodot” (Jääskeläinen ym. 2015,13). Liikunnanopetuksesta puhutaan nykyisin fyysisen, sosiaalisen ja psyykkisen toimintakyvyn kautta. Vuosiluokilla 7–9 fyysisen toimintakyvyn yhteydessä mainitaan liikuntaleikit ja pallopelit; jää-, lumi-, luonto-, perus-, musiikki- ja tanssiliikunta, palloilu ja voimistelu sekä uinti, vesiliikunta ja vesipelastuksen opetus. (Opetushallitus 2014, 434–435.)

Haastattelemiemme sateenkaarinuorten mainitsemat liikuntatuntien ja -harrastusten esimerkki- tai ongelmatilanteet ja käytännöt liittyivät paritansseihin, pukuhuoneisiin tai wc-tiloihin sekä koululiikunnan uintitunteihin. Ongelmatilanteet jakautuivat tulkintamme mukaan yhtäältä rakenteellisella tasolla sukupuolittavaan kieleen ja käytäntöihin ja toisaalta yksilötasolla näiden tilanteiden aiheuttamaan ahdistukseen tai epämukavuuteen. Nuoret olivat osallistuneet koulun liikuntatunteihin ja monilla heistä oli jokin liikuntaharrastus. He suhtautuivat liikuntaan ylipäättään myönteisesti. Liikunnanopettajan toiminnan ja liikuntatuntien käytäntöjen yhteydessä nuoret puhuivat kielenkäytön ja lajien sukupuolittuneisuudesta:

[...] kun meillä oli vanhojen [tanssien] kurssi, niin sielläkin opettajat sanoi ja tiedosti sen, että: ”No nyt ei kaikki tytöt tanssi tyttöjen rooleja tai kaikki ei ole poikia, jotka tanssii poikien roolin. Mutta me nyt silti sanotaan näin, koska se on helpompi”. Mun mielestä tuommoisesta pitäisi päästä irti ja vaikka olla niin, että se, joka vie ja se, joka... [Haastattelija: Seuraaja?] Niin [...], että se kieli olisi semmosta, joka ottaa kaikki huomioon. (Haastateltava 7.)

Edellisen kaltaisissa esimerkeissä nuoret outoutuivat kokemansa liikuntatuntien heteronormatiiviset ja sukupuolittavat käytännöt sekä puhuvat. Huomionarvoista on, että tilanteissa, joissa nuoret olivat saaneet itse päättää mitä roolia he tanssivat tai osallistuvatko ”tyttöjen” vai ”poikien” joukkueeseen tai ryhmään, tekeminen sinänsä ei muodostunut haasteeksi. Seuraavassa nuoren kuvauksessa tulkitsemme liikunnanopettajan outouttaneen heteronormin, jolloin nuori oli saanut päättää, missä roolissa hän tanssii. Tämä on mahdollistanut osallistumisen, ja haastateltava on ollut menettelyyn tyytyväinen.

[...] mä tykkään siitä hirveesti, tai aina kun saa tanssia pojan osaa, niin tulee tietenkin itelle tosi hyvä olo ja semmonen tosi maskuliininen [...] paritanssi on mun mielestä kivaa. [...] mun kaverit tanssi ihan mielelläänkin mun kanssa sillä tavalla, että mä tanssin sen pojan osan. [...] tanssitunnit on loppujen lopuks ihan kivoja. (Haastateltava 10.)

”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan”

Muutama nuorista liitti sukupuolittuneet käytännöt liikuntatunneilla koettuun tai havaittuun syrjintään. He ilmaisivat liikunnanopettajien oletettavan tyttöjen olevan poikia kyvyttömämpiä liikunnassa ja tietyissä lajeissa. Yksi nuorista (Haastateltava 7) kertoi jalkapallotunnilla poikien pelanneen jalkapalloa ja tyttöjen harjoitelleen potkimaan palloa. Hän oli mennyt pelaamaan poikien kanssa, mikä sopi opettajalle. Kuitenkin ”se oletus, että on edes tuoleen, että tytöt kaunoluistelee ja pojat pelaa jääkiekkoa, niin eihän se ole hirveän kiva.” Toinen nuori (Haastateltava 8) taas kertoi liikunnanopettajien sukupuolittuneista ”ennakkoletuksista”. Hänen mukaansa se, että eräs tytöistä oli hyvä pelaamaan jääkiekkoa, oli ”hirvee yllätys” miesopettajalle. Näissäkin esimerkeissä huomio kiinnittyy oppilaiden mahdollisuuteen ylittää sukupuolittunut ryhmäjako. Aina oppilaiden sukupuolittuneiden käytäntöjen haastamispyrkimykset eivät kuitenkaan olleet johtaneet toivottuihin lopputuloksiin:

Luistelussa harjoteltiin vähän jarrutuksia ja menttiin taitoluistelua. Samaan aikaan pojat pelas vieressä jääkiekkoa kiekolla. Kun me pelattiin, tytöt, niin pelattiin pallolla, ettei vaan satu. Kysyin opettajalta monesti, että ”mites noita poikia ei satu”, niin eipä mitään vastausta tullu, mutta jatkettiin pallolla pelaamista. [...] Mä kysyin poikien liikunnanopettajalta myös, että ”mikä tää juttu on, että miks me ei pelata”, niin se ei sanonu juuta eikä jaata. Se oli, että ”no se nyt vaan on sillai”. Kun mä kysyin, että eiks pitäis olla yhdenvertainen opetussuunnitelma, että miksi sen perusteella, mitä sun housuista löytyy, niin sun pitää tehdä tätä ja nää tekee tota. Ja näitä sattuu vähemmän kova kiekko, kun näitä, koska niillä on eri sukupuolielimet [...], ei taaskaan mitään vastausta. Mun mielestä se luo ehkä tytöillekin oikeesti vähän sellasta, että ”Hei! Me ollaan heikkoja, me ei voida tehä näitä asioita”, vaikka sen pitäis nimenomaan olla sillai, että ”Hei! Mä en oo ikinä pelannu jääkiekkoa. Koetetaan”, koska ei se tarkota sitä, että kaikki pojat haluaa pelata jääkiekkoa. [...] Jos on pakko sitä taitoluistelua nyt opettaa, niin sitten se on molemmille, koska ei se oo pojillekaan reilua, että kaikki joutuu pelaamaan jääkiekkoa joka kerta tai tytöillä, että kaikki joutuu menemään taitoluistelua. (Haastateltava 6.)

Edellisissä esimerkeissä nuoret ovat pyrkineet outottamaan liikunnanopettajien sukupuoli-stereotyypiat toimimalla toisin tai kyseenalaistamalla sukupuolitettujen käytäntöjen perusteet. Joskus tämä oli toiminut, joskus ei. Edellä siteeraamamme nuori kertoi, että esimerkiksi sählyä oli hänen kysymystensä jälkeen pelattu kerran. Hän uskoi ”että jos kukaan ei oikeesti pyydä, niin sitä ei tapahdu, eikä välttämättä tapahdu sillonkaan, vaikka kysyy.”

Liikuntatunteihin ja -harrastuksiin liittyvä, kenties näkyvin ja aiemmissakin tutkimuksissa esiin tullut kahtiajako ovat pukuhuoneet. Ongelmallisena tyttöjen ja poikien pukuhuonejako näyttäytyi transnuorille. Myös ei-heteroseksuaaliset nuoret olivat kuulleet ”ikäviä kommentteja” ja kokeneet ”vieroksuvia katseita” ikätovereilta pukuhuoneympäristössä:

[...] kun on kuitenkin kaapista ulkona, niin he tietää, [...] ehkä vähän erilaisuuden pelkoa tai jos on semmonen asenne, että jos on homoseksuaali, niin sitten tavallaan ois kiinnostunu kaikesta heillä olevasta, mikä on taas väärä mielikuva. (Haastateltava 8.)

Jotkut eivät käyttäneet pukuhuoneita, vaan vaihtoivat vaatteet vessassa tai kotonaan. Outous ilmenee aiemmassa alaluvussa käsittelemämme syrjinnän tavoin muiden oppilaiden tai muiden samassa tilassa olevien vaikeutena määrittää sateenkaarinuoren sukupuolta hetero- ja cis-normatiivisella tavalla:

Liikkatunnilla mä meen aina miesten pukkariin, ja käyn siellä vessassa vaihtaan vaatteet. Ja [liikuntaharrastuksessa] mä oon tehny kans tota. Mut se on vähän ahistavaa, kun siellä ne on kaikki niin semmosia äijiä ja testosteronia tihkuu ja lihasta on. Ja sitten mä, kun musta nyt silleen ehkä näkee päälle, että on trans. Kyllä ne vähän kattoo, että mitähän tuo tekee täällä. [...] oon mä nykyään tehny sitä välillä, että laitan kampeet jo valmiiks päälle, kun [liikuntaharrastuksessa] pääsee myös tavallaan ei-pukkarin kautta [...]. Miesten vessoissa ei yleisesti oo niin paljon tungosta ja jonoa, niin siellä ei nyt varsinaisesti oo tullu mitään. (Haastateltava 10.)

Etenkin transnuorilla ja muunsukupuolisilla nuorilla ongelmallisena näyttäytyi kehosuhde, mikä kietoutui myös pukuhuonekäytäntöihin (myös Hargie ym. 2017). Käsite sukupuoli-dysforia merkitsee sukupuoliristiriidan aiheuttamaa pahaa oloa. Kehodysforiassa vierauden, ahdistuksen ja inhon tunteet kohdistuvat kehon sukupuolitettuihin piirteisiin. Sosiaalinen dysforia ilmenee sosiaaliin tilanteisiin liittyvinä ahdistuksen ja pahan olon tunteina, jotka liittyvät väärinsukupuolittamiseen – siihen, ettei tilanteessa tule nähdäksi omana itsenään. (Seta ry 2019.) Useampi puhui ”dysforiasta” ja sen merkityksestä epämiellyttäväksi koettuun juoksemiseen, tanssimiseen, uimiseen, t-paidan käyttämiseen tai pukuhuonekäytäntöihin. Etenkin transpojat käyttivät rintakehää litistävää ja hengittämistä vaikeuttavaa binderia. Ajatus liikunnan harrastamisesta ryhmässä saattoi tuntua vaikealta:

[...] sen jälkeen, kun mä oon alkanu miettiin tätä transasiaa [...], niin en mä ryhmäliikuntoja oo harrastanu. Harrastan mieluummin liikuntaa selvästi yksin. Se on helpompi mulle, kun transjätkillä on just se, että kun on rinnat, niin sitten käytetään semmosta binderia, mikä tavallaan litistää. Sitä kun ei voi käyttää sillon kun urheilee, se ei oo turvallista, koska kylkiluut rasittuu siinä ja hengästyy hirveesti. Se on iso hidaste ja este. Tietenkin se on yks tekijä, että sen takia mieluiten harrastaa liikuntaa yksin, että ei tavallaan oo muita ns. näkemässä sitä. (Haastateltava 10.)

Trans- ja muunsukupuoliset kertovat uintiin ja koululiikunnan uintitunteihin liittyvän epämiellyttävän olon yhdistyvän siihen, että on olemassa vain tyttöjen ja poikien pukuhuoneet ja suihkutilat ja että uimahallissa täytyy käyttää tietynlaista uimapukua. Uimisesta sinänsä pidettiin, mutta nämä syyt estivät uimahallissa käymisen. Muutamat kertoivat käyvänsä luonnonvesissä uimassa t-paidassa ja shortseissa:

[...] oli mun binderi päällä ja kaikki. Selvisin siitä, mä olen tosi ylpeä itsestäni, että mä kävin uimassa. [...] just julkiset rannat, niin tosi iso kynnyks on mennä ja sitten jos menisin, niin mulla olisi just ne pitkät shortsit ja t-paita. (Haastateltava 7.)

Eräs nuorista kertoi ”rakastavansa” uimista, mutta ”vihaavansa” kehoaan (Haastateltava 4). Tämä vaikeutti uimista paitsi uimahallissa myös järvessä yksin keskiyöllä. Mielestämme olisi tarpeen outouttaa joidenkin liikunnanopettajien tarjoama mahdollisuus suorittaa uintitunnit vapaa-ajalla: uimahalli ei ole näille nuorille vähemmän ahdistava vapaa-ajalla, koska ahdistus liittyy moniulotteisesti kaksijakoiseen sukupuolijärjestykseen – niin rakenteiden, tilojen kuin kokemusten tasolla. Tätä kuvaa myös erään muunsukupuolisen nuoren esi-merkki, jossa hän oli ”joutunut” tanssimaan poikien parina:

”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan”

[...] mä olen kertonu, että mä en halua tanssia poikien kanssa, koska se aiheuttaa mulle dysforiaa, niin kaikki on ollu silleen, ”mutta kai sä silti voit tanssii?” [...] mutta kun en mä voi. Ja se on se pakko siinä, mä en voi, koska se tuntuu pahalta. Se tuntuu epämukavalta. Ethän säkään tee asioita, jos ne sattuu. [...] kun mä tanssin poikien kanssa, se jotenkin vie pois siitä mun identiteetistä. Mulle tulee epämukava olo, hengittäminen esim. vaikeutuu, mä en pysty oleen tässä tilanteessa enää. Ja se on yks syy, miks mä olen saanu vaihtaa tanssiessa ryhmää. Se on ollu mukava mulle, mutta kun ne ei ymmärä, kun mä sanon, että se on dysforiaa, mulle tulee todella epämukava olo ja mä alan vihaamaan itteeni siinä tilanteessa [...]. (Haastateltava 5.)

Haastatteluissa ilmeni sateenkaarinuorten joutuvan jatkuvasti vastaamaan muiden oudoksuntaan siitä, mitä sukupuolta he ovat, kuuntelemaan mielipiteitä itsestään ja ”valistamaan” ikätovereitaan sukupuolen moninaisuudesta – tai kuten edellä, myös siitä miksi ja miten he kokevat ahdistusta ja epämukavuutta. Edellisessä lainauksessa esiintyvä nuori kertoi pohtivansa sateenkaariystäviensä kanssa sitä, miten opetusta pitäisi muuttaa yleisellä tasolla, ”koska me tullaan vähemmistöistä jo muutenkin, niin me halutaan muokata sitä kaikille paremmaks.”

Sateenkaarevat keinot yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon parantamiseksi

Selkein ero suomalaisessa liikunnanopetuksessa verrattuna muihin Pohjoismaihin ja moniin muihin Euroopan maihin on, että Suomessa toimitaan peruskouluissa edelleen pääsääntöisesti tyttö- ja poikaryhmissä, muissa maissa sekaryhmissä (Lahti 2016, 28). Tyttöjä ovat perinteisesti opettaneet naisliikunnanopettajat, poikia miehet ja sekaryhmiä molemmat. Viimeisimmässä liikunnan oppimistulosten seuranta-arvioinnissa yhdeksännen luokan oppilaista noin 15 prosenttia ilmoitti osallistuneensa sekaryhmäopetukseen (Palomäki & Heikinaro-Johansson 2010, 81). Haastattelemistamme nuorista kaikilla oli kokemusta koululiikunnan seka- ja erillisryhmistä. Sekaryhmiä oli ollut etenkin alakoulussa, yläkoulun valinnaisliikunnassa ja lukiossa. Kahdeksan kymmenestä haluaisi liikunnanopetuksen luokkasteesta riippumatta tapahtuvan sekaryhmissä.

[...] mun mielestä pitäisi olla sekaryhmät aina. Ja kun just selitetään sitä, että pojat on fyysisesti vahvempia, niin minusta tuntuu, että se kuva vaan rakentuu vielä enemmän sen takia, että on erilliset ryhmät. Ja se, että kun ne pojat laitetaan pelaamaan jääkiekkoa ja ne tytöt menee vaikka tanssimaan. [...] Tietysti just sukupuolivähemmistöille olisi huomattavasti helpompi ja en näe mitään tarvetta sille jaolle tai ei sille ole mitään syytä. (Haastateltava 7.)

Oppilaiden yhteistoiminta sekaryhmissä vähentää haastattelemiemme nuorten mielestä kaksiluokkaista sukupuolijaottelua. Yhden nuoren mielestä yläkoulun liikunnanopetuksen tulisi kuitenkin vielä tapahtua erillisryhmissä, koska yläkouluikään ajoittuvat ”murrosikä ja muutokset, saattaa olla epämukavia ja satuttaa yksilöitä” (Haastateltava 5.) Toinen nuori taas näki, että lähtökohta olisi hyvä olla sekaryhmät, joissa kaikki liikkuvat yhdessä, mutta olisi silti tarjottava vaihtoehtoja, koska ”kaikille sekaryhmä ei oo se juttu”. (Haastateltava 8.)

Liikuntaharrastuksissaan osalla oli sekaryhmiä, osa taas näki tietyn harrastuksen mahdolltomaksi sekaryhmässä. Paikkakunnalla ei joko ollut tarjolla sekaryhmiä tai kilpaurheilussa oli osallistuttava joko tyttöjen tai poikien sarjaan:

[...] mieluiten harrastaisin sekaryhmässä. [...] oon tosi pitkään miettiny, että olis tosi kiva, jos olis trans-ihmisille [...] liikuntaryhmä, jossa pystyis vaikka kokeileen jotain lajeja yhdessä ja kaikkee hauskaa. Ja musta olis ite kiva vetää semmosta. [...] Ehkä joskus tulevaisuudessa. Mutta kaikista paras olis sekaryhmä, ehkä siitäkkin vielä parempi olis muita samanlaisia ihmisiä sen sijaan, että olis just vaikka jotain semmosia: ”olen pelannut 900 vuotta [lajia] ja SM-kisoissa vedän”. (Haastateltava 4.)

No mä kyllä oon aatellu lopettaa [lajin] just sen takii, kun siellä on [kilpailuissa] tytöt ja pojat erikseen. Sitä on lähes mahotonta vaihtaa sitä ryhmää tai sitä jakoo. [...] Se on kumminkin ihan kiva laji. [...] mä yritän ettiä jostain, jos löytyy jotain sekajoukkueita [toisessa lajissa], harrasteluryhmä, joka ois sekajoukkue. Menisin tietenkin poikien kaa, mutta mun vanhemmat ei ehkä suostu siihen. Ja mulla ois sielläkin varmaan vähän epä mukava olo, jos mun pitää vaihtaa vaatteita jossain muualla ja pitää koko ajan vaan miettiä sitä, ettei ihmiset saa tietää, niin ehkä mä yritän ettiä jotain sekaryhmiä. (Haastateltava 9.)

Sateenkaarinuoret outoutuivat sekaryhmätoiveillaan koulun ja liikuntaharrastusten heteronormatiivisuuden ja cis-normatiivisuuden. Yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon edistämisen lisäksi he pitivät (liikunnan)opettajien perehdyttämistä sukupuolen ja seksuaalisuuden monimuotoisuuteen sekä pyrkimystä purkaa sukupuolistereotypioita tyttöjen kyvyttömyydestä tai heikkoudesta verrattuna poikiin. Liikunnanopettajien toivottiin olevaan ammattitaitoisia ja käyttävän ”inklusiivista kieltä”, jossa ei puhuta ”tytöistä” ja ”pojista” (Haastateltava 4). Pukuhuoneiksi toivottiin joko unisex-pukuhuonetta tai erillistä pukuhuonetta, jottei vaatteita tarvitsisi vaihtaa WC:ssä. Nuoret puhuivat vähemmän siitä, miten liikuntaharrastusten ohjaajien tai valmentajien tulisi toimia, mutta monet esitetyt keinot ovat sovellettavissa liikuntaharrastusten käytäntöihin:

Et olis just sekaryhmät ja unisex-pukuhuone ja et opettajii olis jotenki perehdytetty asiaan, et sukupuoli ja seksuaalisuus on moninaiisii asioita ja että kaikkia kuuluu kohdella yhdenvertasesti. Koska joskus tuntuu, et opettajakaan ei ihan silleen oo ajan tasalla esim. sukupuolen moninaisuudesta. Ne voi käyttää tosi helposti väärää termejä, niin olis hyvä, jos niitä perehdytetäis. Ja et syrjimiseen ja kiusaamiseen puututtais silleen oikeesti. [...] kouluis pitäis ihan oppitunneilla, esim. terveystiedossa, kertoo oppilaille sukupuolen moninaisuudesta ja seksuaalivähemmistöistä ja siitä, et kaikki on yhdenvertaisia, koska eihän kukaan synny rasistina tai seksistisenä, et ne oppii sen. [...] Ja et kaikkia kohdeltais yhdenvertasesti ja kaikki olis samanarvosia ja ei-binäärit ihmiset ja transsukupuoliset otettais huomioon, ja seksuaalivähemmistöt myös. Ei oikeestaan välii niillä lajeilla, kunhan ei oo silleen, et ”no niin, nyt pelataan jalkapalloa, tytöt tuonne, pojat tuonne”. Kunhan vaan olis sekajoukkueet. (Haastateltava 2.)

Monet esitetyistä koululiikunnan yhdenvertaisuutta ja tasa-arvoa edistävästä keinoista voisivat olla kenen tahansa ikätoverin esittämiä. Liikuntatunneilla tehtävien asioiden suhteen haastateltavat esittivät vain yhden toiveen: kokeiltaisiin eri lajeja. Kukaan heistä ei nähnyt ongelmallisena liikuntatuntien lajeja, mutta lähes kaikki toivoivat oppilaiden toiveiden tulevan huomioiduiksi. Lisäksi useat ilmaisivat, että kaiken tasoiset oppilaat tulisi huomioida. Liikunnan tulisi olla myönteistä ja yhdenvertaista kaikille, myös liikuntarajoitteisille tai

”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan”

niille, joilla on erilaisia yliherkkyyksiä. Haastateltavat näkivät yhdenvertaisuutta ja tasa-arvoa edistävänä asiana myös vaihtoehtoiset lajit tai harjoitteet. Muutamat toivat esiin, että eivät haluaisi testejä tai jos niitä on, niin niihin pitäisi valmistautua. Kun otetaan huomioon tämänhetkinen yhdenvertaisuuteen ja tasa-arvoon liittyvä lainsäädäntö sekä perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden (2014) pyrkimys opetukseen sukupuolittietoisena ja sukupuolen moninaisuutta koskevaa tietoa ja ymmärrystä lisäävänä, outoutamme lopuksi sen, etteikö sateenkaarinuorten toiveita olisi mahdollista toteuttaa käytännöissä.

Johtopäätökset

Aiempien ja tämän tutkimuksen perusteella sateenkaarinuoruuteen liittyy haavoittuvuutta, kuten riski kokea syrjintää tai kiusaamista – myös koululiikunnassa ja liikuntaharrastuksissa. Syrjintää ilmenee sanattomasta sanalliseen ja fyysiseen syrjintään sekä väkivaltaan. Osittain on kyse myös vaikenemisen pakosta (Junkala & Lallukka 2011, 38–39), jolloin koetaan, ettei vähemmistöön kuulumisesta ole syrjinnän pelossa turvallista kertoa koululiikunnassa tai liikuntaharrastuksessa (myös Lehtonen 2018, 128–129).

Ongelmallinen suhde omaan ruumiiseen vaikeuttaa joidenkin nuorten osallistumista koululiikunnan ja liikuntaharrastusten sukupuolitettuihin käytäntöihin. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteivät sateenkaarinuoret voisi pitää liikunnasta tai urheilusta. On tärkeää huomioida, että nuoret ovat omien asioidensa asiantuntijoita. Näemme Lehtosen (2018, 126) tavoin, että sateenkaarinuoret osallistuvat heteronormatiivisiin prosesseihin ja käytäntöihin koulun arjessa, mutta myös haastaen ja tulkiten heihin kohdistettuja odotuksia. Tutkimuksemme osoittaa sateenkaarinuorilla olevan pohdittuja ehdotuksia jäykkien ja heitä vahingoittavien toimintakäytänteiden muuttamiseksi: sukupuolittavien ilmaisujen välttäminen opetuksessa ja ohjauksessa, mahdollisesti vaihtuneen etunimen käyttäminen, nuorelle tarjottu mahdollisuus valita ”rooli”, jossa hän tekemiseen osallistuu, sekaryhmäopetuksen ja ohjauksen mahdollistaminen sekä syrjintään puuttuminen.

Yhdenvertaisuuteen ja sukupuolen moninaisuuteen liittyvä lainsäädännön ja perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden normiohjaus tullee jatkossa näkymään koulujen (ja harrastusten) käytännöissä. Koulutusjärjestelmä onkin – historiasta nykypäivään – mahdollistanut erilaisten normien purkamisen ja vahvistamisen. Esimerkiksi Larssonin ja kumppaneiden (2009) tutkimus osoitti koulujen ja liikuntatuntien voivan olla myös paikkoja, jotka mahdollistavat heteronormatiivisuus- ja normaaliusdiskurssien horjuttamisen (myös Devís-Devís ym. 2018). Sateenkaarinuorten kriittistä potentiaalia tulisi hyödyntää pedagogisia ratkaisuja kehitettäessä ja koulutuspoliittisia päätöksiä tehtäessä.

Kirjallisuus

- Aalto, Ritva & Saarinen, Pirkko 1973. *Nuorison asenteista vähemmistöihin*. Kansalaiskasvatuksen keskuksen julkaisuja 12. Helsinki: Kansalaiskasvatuksen keskus.
- Alanko, Katarina 2014. *Mitä kuuluu sateenkaarinuorille Suomessa?* Nuorisotutkimusseura, julkaisuja 146, verkkojulkaisuja 72 & Seta-julkaisuja 23. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto.
- Ayvazo, Shiri & Sutherland, Sue 2009. Uncovering the secrets: Homophobia in physical education. *Action in Teacher Education* 31 (3), 56–68. <https://doi.org/10.1080/01626620.2009.10463528>
- Berg, Päivi 2010. *Ryhmärajoja ja hierarkioita: etnografinen tutkimus peruskoulun yläasteen liikunnanopetuksesta*. Sosiaalipsykologisia tutkimuksia 22. Helsinki: Yliopistopaino.

- Berg, Päivi 2007. Sukupuoli ja rajatyön muodot koulun liikuntatunneilla. *Nuorisotutkimus* 25 (2), 32–51.
- Berg, Päivi & Kokkonen, Marja (toim.) 2016. *Urheilun takapuoli – tasa-arvo ja yhdenvertaisuus liikunnassa ja urheilussa*. Nuorisotutkimusseura, julkaisuja 186. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto.
- Brown, David & Evans, John 2004. Reproducing Gender? Intergenerational Links and the Male PE Teacher as a Cultural Conduit in Teaching Physical Education. *Journal of Teaching in Physical Education* 23 (1), 48–70. <https://doi.org/10.1123/jtpe.23.1.48>
- Delamont, Sara & Atkinson, Paul 1995. *Fighting Familiarity: Essays on Education and Ethnography*. Creskill, NJ: Hampton Press.
- Devís-Devís, José, Pereira-García, Sofia, López-Cañada, Elena, Pérez-Samaniego, Víctor & Fuentes-Miguel, Jorge 2018. Looking back into trans persons’ experiences in heteronormative secondary physical education contexts. *Physical Education and Sport Pedagogy* 23 (1), 103–116. <https://doi.org/10.1080/17408989.2017.1341477>
- Fetterley, Judith 1978. *The Resisting Reader. A Feminist Approach to American Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Gill, Diane, L., Morrow, Ronald, G., Collins, Karen, E., Lucey, Allison, B., & Schultz, Allison, M. 2010. Perceived climate in physical activity settings. *Journal of Homosexuality* 57 (7), 895–913. <https://doi.org/10.1080/00918369.2010.493431>
- Hakanen, Tiina, Myllyniemi, Sami & Salasuo, Mikko (toim.) 2019. *Oikeus liikkua. Lasten ja nuorten vapaa-aikatutkimus 2018*. Nuorisotutkimusseuran/Nuorisotutkimusverkoston julkaisuja 215. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö, Valtion liikuntaneuvosto, Valtion nuorisoneuvosto & Nuorisotutkimusverkosto.
- Hargie, Owen, Mitchell, David, & Somerville, Ian, J.H. 2017. ‘People have a knack of making you feel excluded if they catch on to your difference’: Transgender experiences of exclusion in sport. *International Review for the Sociology of Sport* 52 (2), 223–239. <https://doi.org/10.1177/1012690215583283>
- Herrala, Helena 2015. *Tytöt kaukalossa. Etnografinen tutkimus tyttöjen jääkiekkoharrastuksesta*. Acta Universitatis Lapponiensis 303. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Huotari, Kari, Törmä, Sinikka & Tuokkola, Kati 2011. *Syrjintä koulutuksessa ja vapaaajalla: Erytystarkastelussa seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvien nuorten syrjintäkokemukset toisen asteen oppilaitoksissa*. Sisäasiainministeriön julkaisut 11/2011. Helsinki: Sisäasiainministeriö.
- Junkala, Pekka & Lallukka, Kirsi 2012. *Yhteiset kentät? Puheita ja tekoja vähemmistöihin kuuluvien nuorten yhdenvertaisen liikunnan ja urheilun edistämiseksi*. Sisäasiainministeriön julkaisu 1/2012. Helsinki: Sisäasiainministeriö.
- Jääskeläinen, Liisa, Hautakorpi, Johanna, Onwen-Huma, Hanna, Niittymäki, Hanna, Pirtti-järvi, Anssi, Lempinen, Miko & Kajander, Valpuri 2015. *Tasa-arvotyö on taitolaji. Opas sukupuolten tasa-arvon edistämiseen perusopetuksessa*. Oppaat ja käsikirjat 2015:5. Helsinki: Opetushallitus.
- Kjaran, Jón Ingvar & Lehtonen, Jukka 2018. Windows of Opportunities: Nordic Perspectives on Sexual Diversity in Education. *International Journal of Inclusive Education* 22 (10), 1035–1047. <https://doi.org/10.1080/13603116.2017.1414319>
- Koivusalo, Irja 1982. *Voimistelu maamme oppikoulujen oppiaineena vuosina 1843–1917*. Lappeenranta: Etelä-Saimaan Kustannus.
- Kavoura, Anna & Kokkonen, Marja 2020. What do we know about the sporting experiences of gender and sexual minority athletes and coaches? A scoping review. *Internationa-*

”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan”

- tional Review of Sport and Exercise Psychology*. <https://doi.org/10.1080/1750984X.2020.1723123>
- Kokkonen, Marja 2015. Sukupuoli ja seksuaalinen suuntautuneisuus koululiikunnan kompastuskivinä: kuvaileva kirjallisuuskatsaus. *Kasvatus* 46 (5), 460–472.
- Kokkonen, Marja 2012. *Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen syrjintä liikunnan ja urheilun parissa*. Valtion liikuntaneuvoston julkaisuja 2012:5. Helsinki: Valtion liikuntaneuvosto.
- Kosciw, J. G., Greytak, E. A., Zongrone, A. D., Clark, C. M., & Truong, N. L. 2018. *The 2017 National School Climate Survey: The experiences of lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer youth in our nation's schools*. New York: GLSEN [www-lähde]. < https://www.glsen.org/sites/default/files/2019-12/Full_NSCS_Report_English_2017.pdf > (Luettu 5.2.2020).
- Kurki-Kangas, Leena, Marttunen, Mauri, Fröjd, Sari & Kaltiala-Heino, Riittakerttu 2019. Sexual Orientation and Bullying Involvement in Adolescence: The Role of Gender, Age, and Mental Health. *Journal of School Violence* 18 (3), 319–332. <https://doi.org/10.1080/15388220.2018.1488136>
- Lahti, Jukka 2016. *Jumpan jalanjäljiltä akateemiseen maisterintutkintoon*. Jyväskylän yliopiston liikunnanopettajakoulutus vuosina 1963–2013. Studies of Sport, Physical Education and Health, 251. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Laki naisten ja miesten välisestä tasa-arvosta 8.8.1986/609 [www-lähde]. < <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1986/19860609> > (Luettu 2.5.2019).
- Laki transseksuaalin sukupuolen vahvistamisesta 563/2002 [www-lähde]. < <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2002/20020563> > (Luettu 30.10.2019).
- Larsson, Håkan, Fagrell, Birgitta & Redelius, Karin 2009. Queering physical education. Between benevolence towards girls and a tribute to masculinity. *Physical Education and Sport Pedagogy* 14 (1), 1–17. <https://doi.org/10.1080/17408980701345832>
- Lehtonen, Jukka 2018. Ei-heteroseksuaalisten poikien ja transnuorten kokemukset ja valinnat koulutuksessa. Teoksessa Kivijärvi, Antti, Huuki, Tuija & Lunabba, Harry (toim.) *Poikatutkimus*. Tampere: Vastapaino, 121–145.
- Lehtonen, Jukka 2003. *Seksuaalisuus ja sukupuoli koulussa. Näkökulmana heteronormatiivisuus ja ei-heteroseksuaalisten nuorten kokemukset*. Helsinki: Yliopistopaino & Nuorisotutkimusverkosto.
- Liikuntalaki 390/2015* [www-lähde]. < <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2015/20150390> > (Luettu 2.5.2019).
- Mills, Sara 1995. *Feminist Stylistics*. London: Routledge.
- Morrow, Ronald, G. & Gill, Diane, L. 2003. Perceptions of homophobia and heterosexism in physical education. *Research Quarterly for Exercise and Sport* 74 (2), 205–214. <https://doi.org/10.1080/02701367.2003.10609082>
- Mustola, Kati 2007. Suomalaisten lesbo- ja homoliikkeiden historia. Teoksessa Mustola, Kati & Pakkanen, Johanna (toim.), *Sateenkaari-Suomi. Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen historiaa*. Helsinki: Like, 18–42.
- Mäkelä, Klaus 2010. Alaikäisiä koskeva eettinen ennakkokäsittely. Teoksessa Lagström, Hanna, Pösö, Tarja, Rutanen, Niina & Vehkalahti, Kaisa (toim.), *Lasten ja nuorten tutkimuksen etiikka*. Nuorisotutkimusseuran/Nuorisotutkimusverkoston julkaisuja 101. Helsinki: Nuorisotutkimusseura & Nuorisotutkimusverkosto, 67–88.
- Palomäki, Sanna & Heikinaro-Johansson, Pilvikki 2010. *Liikunnan oppimistulosten seuranta-arviointi perusopetuksessa 2010*. Koulutuksen seurantaraportit 2011:4. Helsinki: Opetushallitus.

- Pekkarinen, Elina 2018. Kuka suostuu lasten ja nuorten tutkimuksessa? *Vastuullinen tiede - sivusto*. Tiedonjulkistamisen neuvottelukunta ja Tutkimuseettinen neuvottelukunta. 15.3.2018 [www-lähde]. < <https://www.vastuullinentiede.fi/fi/tutkimuksen-suunnittelu/kuka-suostuu-lasten-ja-nuorten-tutkimuksessa> > (Luettu 5.2.2020).
- Opetushallitus 2014. *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014*. Määräykset ja ohjeet 2014: 96. Helsinki: Opetushallitus [www-lähde]. < https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/perusopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf > (Luettu 2.5.2019).
- Piedra, Joaquín, Ramírez-Macías, Gonzalo, Ries, Francis, Rembrandt Rodríguez-Sánchez, Augusto & Phipps, Catherine 2016. Homophobia and heterosexism: Spanish physical education teachers' perceptions. *Sport in Society. Cultures, Commerce, Media, Politics* 19 (8-9), 1156–1170. <https://doi.org/10.1080/17430437.2015.1096257>
- Ruuska, Tupu 2019. *Lukiossa opiskelevien transnuorten kouluhyvinvointi*. Julkaisematon sukupuolentutkimuksen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Scruton, Sheila 1986. Images of Femininity and Teaching of Girls' Physical Education. Teoksessa Evans, John (toim.), *Physical Education, Sport and Schooling*. London: The Falmer Press, 71–94. <https://doi.org/10.4324/9781315410890-4>
- Sedgwick, Eve Kosofsky 1990. *Epistemology of the Closet*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Seta ry. 2019. *Sateenkaarisanasto* [www-lähde]. < <https://seta.fi/sateenkaaritieto/sateenkaarisanasto/> > (Luettu 21.10.2019).
- Symons, Caroline, O'Sullivan, Grant, Borkoles, Erika, Andersen, Mark B. & Polman, Remco C. J. 2014. *The Impact of Homophobic Bullying during Sport and Physical Education Participation on Same Sex-Attracted and Gender Diverse Young Australians' Depression and Anxiety Levels*. "The Equal Play Study" [www-lähde]. < <https://www.beyondblue.org.au/docs/default-source/research-project-files/bw0236.pdf?sfvrsn=2> > (Luettu 5.6.2019).
- Syrjintä Suomessa: Tietoraportti 2014. Sisäministeriön julkaisu 7/2014. Helsinki: Sisäministeriö.
- Taavetti, Riikka 2018. *Queer Politics of Memory: Undisciplined Sexualities as Glimpses and Fragments in Finnish and Estonian Pasts*. Publications of the Faculty of Social Sciences 87. Helsinki: University of Helsinki.
- Taavetti, Riikka 2015. "Olis siistiä, jos ei tarttis määritellä...". *Kuriton ja tavallinen sateenkaarinuoruus*. Nuorisotutkimusseura/Nuorisotutkimusverkosto, verkkojulkaisuja 81. Hybridit & Seta-julkaisuja 24. Helsinki: Nuorisotutkimusseura & Seta [www-lähde]. < http://www.nuorisotutkimusseura.fi/images/julkaisuja/hyvinvoiva_sateenkaarinuori.pdf > (Luettu 1.9.2019).
- Talbot, Margaret 1993. A Gendered Physical Education: Equality and Sexism. Teoksessa Evans, John (toim.), *Physical Education, Sport and Schooling*. London: The Falmer Press, 74–89.
- Vänskä, Annamari 2011. Queer + pedagogia = mahdollon yhtälö? *Kasvatus* 42 (5), 459–467.
- Wuolio, Eija-Leena (1982) *Suomen liikuntahistoria*. Helsinki: Liikuntatieteellinen Seura.
- Wuolio, Eija-Leena & Jääskeläinen, Leena 1993. *Kyykkyy, ylös! 150 vuotta koululiikuntaa*. Liikuntatieteellisen seuran julkaisu 136. Helsinki: Liikuntatieteellinen seura.
- Yhdenvertaisuuslaki (1325/2014)* [www-lähde]. < <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2014/20141325> > (Luettu 2.5.2019).

”Et olis sekaryhmät, unisex-pukuhuone ja et opettajia olis jotenkin perehdytetty asiaan”

VTT, dos. Päivi Berg työskenteli vuonna 2019 Jyväskylän yliopiston liikuntatieteellisessä tiedekunnassa yliopistotutkijana PRACT-hankkeessa. Parhaillaan hän työskentelee projektitutkijana Kaakkois-Suomen ammattikorkeakoulun nuorisoalan tutkimus- ja kehittämiskeskus Juveniassa.

PsT, LtM Marja Kokkonen on PRACT-hankkeen vastaava tutkija, joka työskentelee liikuntapedagogiikan yliopistolehtorina Jyväskylän yliopiston liikuntatieteellisessä tiedekunnassa.